

УДК 371.671(075.3)

I. I. Смагін,

кандидат наук з державного управління, доцент, проректор
(Житомирський ОІППО, м. Житомир)

igsmagin@gmail.com

АНАЛІЗ ПЕРШОГО ВИДАННЯ РАДЯНСЬКОГО ШКІЛЬНОГО ПІДРУЧНИКА "СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВО" ВІДПОВІДНО ДО КРИТЕРІЇВ ЯКОСТІ НАВЧАЛЬНОЇ КНИГИ ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі вимог до шкільної навчальної книги початку 60-х років ХХ століття здійснено аналіз якості першого видання шкільного підручника з суспільствознавства. Визначені дидактичні, психологічні та санітарно-гігієнічні вимоги до шкільного підручника. На основі цих вимог охарактеризована якість підручника "Суспільствознавство" та сформульовано висновок про його відповідність зазначеним вимогам

Розробка сучасних шкільних суспільствознавчих підручників вимагає знання теорії та практики вітчизняного підручникотворення. Але перш ніж вивчати неосяжну безліч колишніх навчальних книг, потрібно звернути увагу на вивчення вимог до підручника та критеріїв його оцінки. На нашу думку, аналізувати якість підручників потрібно з позицій критеріїв тих освітніх систем, в яких ці підручники були своєрідним ядром.

На початку 60-х років ХХ століття в межах радянської системи освіти була реформована шкільна освітня галузева суспільствознавча система, яка проіснувала в новій якості з певними змінами до середини 70-х років. Ця освітня система характеризувалася переходом від суспільствознавчої поліпредметності (логіка, психологія, Конституція СРСР, основи політичних знань) та масиву відповідних підручників і навчальних посібників до монопредмету "Суспільствознавство" з уніфікованим підручником. Ефективність використання у навчальному процесі цієї книги, як ядра створеного на середину 60-х років навчально-методичного комплексу, залежала від її відповідності вимогам освітньої системи.

А практика шкільного підручникотворення на початку 60-х років ХХ ст. перебувала в межах складних зовнішніх впливів. Авторам навчальних книг потрібно було враховувати змістовно-наукові, ідеологічні, санітарно-гігієнічні, психологічні, дидактичні вимоги до підручників. Крім того, партійно-урядові документи встановлювали режим жорсткої економії видавництвами паперу, що негативно впливало на якість набору книг та погіршувало гігієнічні і дидактичні показники навчальної літератури.

Метою нашої статті є аналіз першого видання підручника "Суспільствознавство" (1962 р.) з позицій вимог до суспільствознавчої навчальної книги початку 60-х років ХХ століття.

Критеріальна основа для аналізу підручників, написаних на початку 60-х років була створена в період становлення радянської теорії підручника (20-40-і рр.) та узагальнена в середині 50-х років у працях Є. Й. Перовського, Н. О. Менчинської та Л. В. Михайлової [1-3].

Проаналізувавши роботи Є. Й. Перовського, ми визначили перелік **основних вимог до підручника, його змісту, методичної побудови і мови**:

- **науковість** змісту (достовірність, правильний зв'язок між фактами на основі діалектичного підходу, точність визначень і формулювань);
- **відповідність змісту книги навчальній програмі та доступність навчального матеріалу** (зміст підручника повинен відповідати навчальній програмі; знання повинні бути сутнісними, тобто відноситися до основ науки; знання повинні сприяти ідейному вихованню учнів; знання повинні сприяти учням в осмисленні дійсності та підготовці учнів до практичної діяльності, у тому числі до політехнічної; знання повинні бути доступними та ґрунтуватися на вже отриманих раніше знаннях);
- **зв'язок теоретичного змісту підручника з практикою життя** (через використання знань для пояснення життєвих проблем; через включення в текст окрім теоретичних і практичних знань; через вправи і завдання стимулювати в учнів самостійне застосування знань у життєвих ситуаціях, показуючи, що теорія – це узагальнена практика);
- **ідейно-виховна спрямованість змісту** (через показ досягнень радянського суспільства; через показ видатних особистостей; через показ оригінальності вітчизняних наукових і технічних досягнень);
- **методична побудова підручника** (наявність вступу (повинен бути живий і яскравий із цікавою назвою); розбивка на глави, а останніх на параграфи чи статті; глави повинні відповідати темі програми; розташування глав повинно відповідати послідовності тем у програмі; писати однорідні за змістом глави потрібно за одною схемою, структура однорідних глав повинна бути подібною; параграфи (статті) повинні мати внутрішню цілісність та закінченість у межах глави-теми; ясність і стрункність логічного плану глави;

обґрунтованість положень для впливу на свідомість учнів (індукція, дедукція, опертя на життєвий досвід); виклад матеріалу повинен бути конкретним (фактичні матеріали, приклади); текст можна розбивати на частини-уроки і дрібнити за іншим принципом (*блоки від 6 сторінок до ¼ сторінки*); статті в межах глави повинні бути максимально рівними; відмінності можливі з урахуванням складності тексту та з урахуванням періоду навчання: на початку навчального року текст менший, наприкінці – більший; обсяг статті у зворотній пропорції залежить також від кількості і складності нових понять; кожна глава повинна закінчуватися висновками, а також питаннями і завданнями; поняття і терміни повинні бути визначені і зрозумілі; чіткість визначень: коли поняття, що визначається, стоїть на початку й відділене від родового поняття тільки предикатом, а в кінці наведені ті видові ознаки, що відрізняють поняття; заголовки статей (параграфів) повинні точно відображати зміст відповідної структурної одиниці тексту; для виділення основного в тексті та в поняттях потрібно використовувати шрифтові трансформації (напівжирний шрифт, курсив, розріджений шрифт), використання підкреслень, вертикальних рисок, рамок; висновки необхідно робити в кінці статей, глав та підручника; наявність ілюстрацій: у тексті не повинно бути малюнків, які не підсилюють пізнавальні та виховні функції тексту; малюнок повинен бути виразним і зрозумілим: його легко зрозуміти і він виразно передає зміст; потрібно наводити різноманітні фото та репродукції але в одному стилі; малюнки потрібно не тільки підписувати, а й пояснювати та коментувати; запитання у навчальній книзі повинні бути не тільки репродуктивні, а й такі, що активізують розумову діяльність; наявність додаткового апарату підручника: таблиці, схеми, дати та предметний покажчик; мова підручника може бути хороша, задовільна і незадовільна (ясність мови порушується вживанням незрозумілих слів, неправильною будовою речень, складністю речень).

Психологічні вимоги до підручника (з роботи Н. О. Менчинської) ми визначили наступні:

- доцільність використання індукції в підручниках для початкових і середніх класів та дедукції – для старших класів;
- засвоєння понять може здійснюватися тільки в певній послідовності: від наочних уявлень – до первинних понять, від менш складних понять – до більш складних, від понять, що допускають широку конкретизацію за допомоги наочного матеріалу – до понять, які можуть бути конкретизовані через інші поняття;
- правильність викладення окремих фактів, що підводять до узагальнення (важлива не тільки певна послідовність викладення матеріалу, а й те, як викладені факти: конспективно чи розгорнуто (яскравий розгорнутий опис, жива розповідь тощо));
- правильність використання малюнків і схем (учні повинні мати можливість порівняти 2-3 предмета, розміщених на малюнку, щоб установити подібності і відмінності між ними);
- правильність розкриття понять у системі (ефективність засвоєння понять залежить від того чи вдалося в підручнику розкрити їх зміст у системі, встановити зв'язки між ними та здійснити перехід від одного поняття до іншого).

Гігієнічні критерії [3] якісного підручника для старшокласників визначені такі: гарнітура шрифту – "Літературна"; виділення в тексті потрібно здійснювати жирним, напівжирним шрифтом чи розрядкою; кегль шрифту повинен складати 1,75 мм; потрібно обмежувати використання на одній сторінці значної кількості шрифтів різного розміру і малюнку; оптимальна довжина рядка повинна складати 98 мм, гранична довжина рядка повинна бути 108-110 мм; відстань між словами – 2 мм, між буквами – 0,5 мм; співвіднесення полів (внутрішнє : верхнє : зовнішнє : нижнє) як 2:3:4:5; внутрішні поля повинні бути не менше 18-20 мм; поверхня паперу білого кольору повинна бути рівною, гладенькою, але без глянцевої; наявний рівномірний чіткий друк без глибокого проникнення фарби, видимого зі зворотної сторони; повинна бути цупка обкладинка, вага книги не повинна перевищувати 800 г; обсяг підручника не повинен бути більший за 20 умовних друк. аркушів.

Виходячи із зазначених вимог початку 60-х років до навчальної книги, ми проаналізували перше видання підручника "Суспільствознавство", тираж якого вийшов частинами в 1962 та 1963 роках [4].

Аналіз змісту навчальної книги дає змогу стверджувати, що його науковість відповідала стану розвитку на початок 60-х років таких радянських галузей наукового знання як марксистсько-ленінська філософія, політична економія, науковий комунізм та науковий атеїзм. Наукова достовірність змісту підручника (відповідність його основних положень досягненням зазначених суспільних наук) забезпечувалася як науковим рівнем авторського колективу на чолі з Г. Х. Шах-назаровим, так і партійно-політичним контролем над процесом розробки книги і її виданням.

Логічний зв'язок між блоками навчального матеріалу здійснювався на основі діалектичного підходу, визначення та формулювання, адаптовані до рівня сприйняття старшокласниками, відповідали положенням радянського суспільствознавства.

Зміст підручника в основному відповідав навчальній програмі. Хоча деякі відступи від неї, передбачені авторами і розраховані на самостійну творчість учителя, теоретично можна було внести у позитив книги, але практика навчання показала, що складність для учнів філософського матеріалу і

низький науково-теоретичний рівень підготовки вчителів з предмета вимагали більшої відповідності підручника програмі.

Знання, які містились в аналізованому підручнику можна визначити як сутнісні для галузей марксистської філософії, радянської політичної економії, наукового комунізму та атеїзму. Підбір знань в першу чергу був спрямований на ідейне виховання учнів на основі положень партійної програми та рішень XXII з'їзду КПРС.

Зміст навчальних тем був розрахований на позитивне осмислення радянської дійсності в порівнянні з життям у буржуазних країнах та спрямовувався на ідейну підготовку учнів до самостійного життя й практичної діяльності. Ідеї підготовки учнів до політехнічної діяльності, головні в шкільній освіті того часу, червоною ниткою проходилися по всіх розділах навчальної книги.

Суспільствознавчі знання, запропоновані аналізованим підручником ґрунтувалися на вже отриманих учнями знаннях з фізики, хімії, біології, історії, географії, літератури та відповідали знанням, отриманим школярами з курсу новітньої історії, основ промислового та сільськогосподарського виробництва.

Зміст аналізованого підручника автори намагалися максимально зв'язати з практикою радянського життя через використання філософських, економічних, політичних знань.

На жаль, у кінці глав підручник не містив практично спрямованих вправ чи завдань. Усі питання після глав були зорієнтовані виключно на закріплення знань з предмета.

Сам зміст предмета передбачав його високу ідейно-виховну спрямованість, котра в програмі визначалася як основне завдання цього навчального курсу.

Щодо методичної побудови книги за критеріями Є. Й. Перовського, то підручник містив вступ обсягом 3,5 сторінки, в якому визначалися основні завдання курсу та коротко характеризувалася його структура.

Текст книги був розбитий на 5 розділів, 12 глав та 57 параграфів. Рубрикація розділів підручника практично співпадала з назвами тем навчальної програми.

Розташування розділів підручника відповідало розташуванню тем навчальної програми.

Параграфи підручника мають внутрішню цілісність та закінченість у межах глави. Виклад матеріалу характеризується конкретністю, ясністю і стрункістю його логічного плану, обґрунтованістю положень. Зміст параграфів і глав викладений переважно на основі логічної індукції.

При рубрикації тексту автори не дотрималися критеріальної вимоги щодо рівності обсягу параграфів у межах навчальної глави та можливості відмінностей обсягу тексту з урахуванням періоду навчання: на початку навчального року текст менший, наприкінці – більший. Кількість сторінок у параграфах підручника коливається від 3 до 11, причому середня кількість сторінок у параграфі першого розділу (7,5) значно більше кількості сторінок четвертого (5,25) і п'ятого (4,8) розділів.

Не дотримано положення щодо зворотної пропорції обсягу параграфа від кількості і складності нових понять. Так, параграфи самого складного за змістом філософського першого розділу за обсягом значно більші, ніж параграфи легкого для сприйняття старшокласниками п'ятого розділу підручника.

Хоча кожна глава книги закінчується питаннями ("Над чим подумати й що обговорити"), але короткими висновками закінчуються тільки заключні глави розділів.

Підручник характеризується тим, що в ньому достатньо зрозуміло й чітко визначено основні поняття і терміни курсу, заголовки параграфів досить точно відображають їх зміст.

Для виділення основного в тексті підручника використовується напівжирний шрифт, курсив та петит. Розріджений шрифт для виділення окремих положень не використовується.

Закінчується книга заключною главою, яка є своєрідним висновком до всього навчального курсу.

Текст підручника містить 57 ілюстрацій, серед яких репродукції картин, карикатури, агітаційні плакати, схеми, шрифтові плакатні виділення, портрети, географічні карти. Усі ілюстрації чорно-білі, виконані в штриховій манері в одному стилі. Вони своїм змістом підсилювали пізнавальні та виховні функції тексту, оскільки були виразними і зрозумілими. Крім малюнків підручник ще містить 6 порівняльних таблиць та одну схему.

Переважає більшість питань після глав підручника мали репродуктивний характер, а питання, які б передбачали крім розумової діяльності ще й письмової фіксації, роботи з картою чи малюнком взагалі відсутні.

Мову підручника можна визначити як задовільну, оскільки в тексті можна зустріти приклади складних за будовою речень.

З позицій психологічних вимог до підручника для старшокласників, сформульованих Н. О. Менчинською, то можна зазначити, що матеріал підручника побудований переважно з використанням логічної індукції, а поняття викладаються в тексті в логічній послідовності.

Проблемним для сприйняття учнями був перший філософський розділ підручника, матеріал якого за своїм програмним змістом був важким для опрацювання. Ситуація також загострювалася низьким рівнем філософської підготовки вчителів, які навчали суспільствознавства.

З точки зору гігієнічних вимог, підручник "Суспільствознавство" можна визначити як задовільний.

Так, його текст надрукований літературною гарнітурою кеглем 1,75 мм, у тексті присутні виділення напівжирним шрифтом, петитом та курсивом, довжина рядка складає 98 мм, що є оптимальним для такого підручника, інтерліньяж та аппрош (відстань між словами 2 мм, між буквами – 0,5 мм) відповідають встановленим вимогам.

Співвідношення полів на сторінці обраховується як 2:3:4:5, що є правильним.

Папір, на якому надрукований підручник має жовтуватий колір, але друк є чітким і рівномірним. Обкладинка книги цупка, а її вага не перевищує 800 грам.

Обсяг підручника (19,885) не перевищує 20 умовних друкованих аркушів.

Таким чином, за дидактичними, психологічними та санітарно-гігієнічними вимогами, що існували на початок 60-х років, перше видання підручника "Суспільствознавство" можна визначити як задовільне, оскільки за переважною більшістю параметрів воно відповідало існуючим на той час вимогам до суспільствознавчої навчальної книги та ефективно забезпечувало процес навчання в школі.

За сучасними критеріями цей підручник можна визначити як академічний чи монографічний, орієнтований на запам'ятовування матеріалу з обмеженим методичним апаратом. Але в межах тогочасної освітньої системи він своїм змістом і формою задовольняв вимоги до шкільної суспільствознавчої освіти та успішно застосовувався як єдиний підручник для всіх республік Радянського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы / Е. И. Перовский // Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР / Известия Академии педагогических наук РСФСР. – 1955. – № 63. – С. 3–139.
2. Менчинская Н. А. Психологические требования к учебнику / Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы / Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР / Н. А. Менчинская // Известия Академии педагогических наук РСФСР. – 1955. – № 63. – С. 140–168.
3. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для 1-10 классов средней школы / Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы / Л. В. Михайлова // Труды института методов обучения, института психологии и института физического воспитания и школьной гигиены АПН РСФСР / Известия Академии педагогических наук РСФСР. – 1955. – № 63. – С. 169–191.
4. Обществоведение. Учебник для выпускного класса средней школы и средних специальных учебных заведений / [Шахназаров Г. Х., Боборыкин А. Д., Красин Ю. А., Лушников А. М., Писаржевский О. Н. и др.]; под ред. Г. Х. Шахназарова. – М.: Политиздат, 1962. – 384 с.

Матеріал надійшов до редакції 03.07. 2009 р.

Смагин И. И. Анализ первого издания советского школьного учебника "Обществоведение" соответственно критериям качества учебной книги 60-х годов XX столетия.

В статье на основе требований к школьной учебной книге 60-х годов XX столетия осуществлено анализ качества первого издания школьного учебника по обществоведению. Определены дидактические, психологические и санитарно-гигиенические требования к школьному учебнику. На основе этих требований охарактеризовано качество учебника "Обществоведение" и сформулирован вывод о его соответствии указанным требованиям.

Smagin I. I. Analys of the First Edition of the Soviet School Textbook "Social science" According to Criteria of Quality of the Educational Book of 60-es of the 20th Century.

In article on the basis of requirements to the school educational book of the 60-es of the 20th century the analysis of quality of the first edition of the school textbook on social science is carried out. Didactic, psychological and sanitary-and-hygienic requirements to the school textbook are defined. On the basis of these requirements the quality of the textbook "Social science" is characterised and the conclusion about its conformity to the specified requirements is formulated.